

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ

Εκπαίδευση
και πολιτική διαπαιδαγώγηση

Γνώσεις, αξίες, πρακτικές

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	xi
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
1. ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ	13
1.1 <i>Ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της ιδιότητας του πολίτη</i>	13
1.2 <i>Πολιτική διαπαιδαγώγηση και εκπαιδευτική δράση</i>	19
1.2.1 <i>Η συμβολή της πολιτικής εκπαίδευσης στην πολιτική κοινωνικοποίηση</i>	21
1.2.2 <i>Σχολικό πλαίσιο και εκπαιδευτικές πρακτικές</i>	27
1.3 <i>Το μάθημα της αγωγής του πολίτη: Περιεχόμενα και στόχοι</i>	32
1.3.1 <i>Εξέλιξη του περιεχομένου και των στόχων της πολιτικής αγωγής</i>	37
1.4 <i>Εκπαιδευτικά συστήματα και προτάσεις πολιτικής αγωγής</i>	41
1.4.1 <i>Κοινωνικοπολιτικές διεργασίες και σχέδια πολιτικής διαπαιδαγώγησης στην Ευρώπη</i>	45
1.4.1.1 <i>Πολιτική εκπαίδευση ή πολιτική διδασκαλία; Το γαλλικό παράδειγμα</i>	45
1.4.1.2 <i>Η πολιτική εκπαίδευση στη Γερμανία: πολιτικές γνώσεις – κοινωνικές αξίες</i>	57
1.4.1.3 <i>Προτάσεις πολιτικής και κοινωνικής μόρφωσης στο Ηνωμένο Βασίλειο</i>	66
1.4.1.4 <i>Εθνικές ιδιαιτερότητες και πολιτικές ευαισθησίες. Το παράδειγμα της Κύπρου</i>	75
1.4.2 <i>Η πολιτική διαπαιδαγώγηση στις ΗΠΑ</i>	77
2. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ	107
2.1 <i>Πολιτική παιδεία και νεοελληνική ιδεολογία</i>	107
2.2 <i>Η ιστορική πορεία της πολιτικής αγωγής στην Ελλάδα</i>	111
2.2.1 <i>Σημαντικοί σταθμοί της αγωγής του πολίτη μέχρι την ένταξη της στα αναλυτικά προγράμματα</i>	111
2.2.2 <i>Η εξέλιξη της πολιτικής αγωγής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση</i>	117
2.2.3 <i>Η εξέλιξη της πολιτικής αγωγής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση</i>	121
2.2.4 <i>Γενικές παρατηρήσεις</i>	127
2.3 <i>Σύγχρονες προτάσεις διαμόρφωσης του πολίτη: διαθεματικότητα, προγράμματα, πρακτικές</i>	128
2.3.1 <i>Διαθεματικότητα και εκπαίδευση στην ιδιότητα του πολίτη</i>	130
2.3.2 <i>Προβλήματα διδακτικής προσέγγισης</i>	133
2.4 <i>Θρησκευτική πίστη και πολιτισμική ετερότητα: Η ελληνική περίπτωση</i>	138

3. ΗΘΙΚΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ – ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ – ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ	
ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	147
3.1 Ηθική καλλιέργεια και αξιακή αγωγή	153
3.1.1 Μόρφωση χαρακτήρα και καλλιέργεια ηθικών αρετών	157
3.1.2 Γνωστική-εξελικτική πορεία κατάκτησης της ηθικότητας	159
3.1.3 Έρευνα, ερμηνεία και ανάλυση αξιών	159
3.1.4 Ηθική εκπαίδευση και διδακτικές στρατηγικές	161
3.1.5 Ηθικές αξίες – γνωσιακές κατασκευές	162
3.2 Νόμος, δίκαιο και ανθρώπινα δικαιώματα στην πολιτική διδασκαλία	165
3.2.1 Δίκαιο και ανθρώπινα δικαιώματα	167
3.3 Δημοκρατική λειτουργία και αγωγή στα δημοκρατικά ιδεώδη	171
3.4 Εκπαιδευτική πραγματικότητα και πολιτισμική πολυμέρεια	179
3.4.1 Πολυπολιτισμική πραγματικότητα και πλουραλιστική αντίληψη στην εκπαίδευση	181
3.4.2 Διαπολιτισμική εκπαίδευση και διδακτικές στρατηγικές	186
3.5 Ευρωπαϊκή ταυτότητα – Οικουμενική αντίληψη	190
ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ	213
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	219
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	265

1.3 ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ: ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ

Η πολιτική αγωγή έχει ως αντικείμενο τη μετάδοση των γνώσεων και την καλλιέργεια εκείνων των αρχών και των αξιών οι οποίες συνδέονται με την κοινωνική και πολιτική ζωή. Προκειμένου να γίνει σωστή καταγραφή και ανάλυση της γνώσης που εμπίπτει στο συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο, είναι αναγκαίο να απαντηθούν μια σειρά ερωτημάτων: Πώς εντάσσεται το συγκεκριμένο μάθημα στο αναλυτικό πρόγραμμα; Πόσες ώρες προβλέπονται γι' αυτό; Πρόκειται για ένα ανεξάρτητο μάθημα ή συνδέεται με άλλα; Ποια είναι η σχέση του με τα υπόλοιπα μαθήματα; Ποια πολιτική γνώση κρίνεται κατάλληλη και αναγκαία να μεταδοθεί στα νεαρά άτομα μέσα στις διάφορες κοινωνικοπολιτικές περιόδους; Πώς εξελίσσονται οι στόχοι και το περιεχόμενο του ειδικού μαθήματος; Σε συνάρτηση με ποιες ιστορικο-πολιτικές συνθήκες και παιδαγωγικές επιταγές;

Πρώτα από όλα είναι αναγκαίο να επεξεργαστούμε τα στοιχεία που αποτελούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της πολιτικής γνώσης η οποία επιλέγεται να ενταχθεί στο συγκεκριμένο μαθησιακό αντικείμενο. Για να αντιμετωπίσουμε το συγκεκριμένο ζήτημα, θα πρέπει αρχικά να προβληματιστούμε σχετικά με τα βασικά χαρακτηριστικά κάθε «σχολικού περιεχομένου μάθησης». Με τον συγκεκριμένο όρο εννοούμε τα περιεχόμενα της εκπαίδευσης τα οποία συνδέονται με μια ορισμένη τάξη ή βαθμίδα και διαφοροποιούνται από την πολιτιστική πραγματικότητα εκτός σχολικού περιβάλλοντος. Πρόκειται για διακριτές οντότητες, για ειδικές κατηγορίες γνώσεων, οι οποίες έχουν τη δική τους οργάνωση, οικονομία και αντίληψη, στοιχεία τα οποία δεν οφείλουν πουθενά αλλού την ύπαρξη και την ιδιαιτερότητά τους παρά σε αυτά τα ίδια –στη δική τους ιστορία⁹¹–, αν και αποτελούν ταυτόχρονα τμήμα της σχολικής κουλτούρας⁹². Κάθε επιστημονικό αντικείμενο, για να εξελιχθεί σε διδακτικό-μαθησιακό υλικό και να μπορέσει να εδραιώσει τη θέση του μέσα στο σχολικό σύστημα, χρειάζεται να πληροί κάποιες προϋποθέσεις. Συγκεκριμένα, απαιτείται: 1. ένα γνωστικό περιεχόμενο, ένα σύνολο γνώσεων ευρύτερα αποδεκτό· 2. μία ή περισσότερες παιδαγωγικές πρακτικές και διδακτικές στρατηγικές που απορρέουν από αυτό ή συνδέονται με αυτό και αποτελούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου γνωστικού αντικειμένου· 3. τρόποι αξιολόγησης οι οποίοι επιτρέπουν την εγγραφή σ' ένα συγκεκριμένο σύστημα ελέγχου και εξετάσεων. Το μοντέ-

λο αυτό είναι υποχρεωμένο να υπακούει στα δεδομένα και τις επιταγές του ίδιου του σχολικού συστήματος, δηλαδή στην οργάνωσή του, στο σχολικό πρόγραμμα και στην κατανομή των ωρών, στην ύπαρξη και παρουσία μιας συγκεκριμένης ομάδας-τάξης. Στο παρακάτω σχήμα παρουσιάζονται τα στοιχεία που συνθέτουν ένα αντίστοιχο μοντέλο, τα οποία θα πρέπει να αντιμετωπιστούν μέσα από τις διαδικασίες της διαπλοκής, της αλληλεξάρτησης, της αλληλοσυμπλήρωσης.⁹³

Πολιτισμικοί στόχοι – Στόχοι που συνδέονται με την κουλτούρα και την παράδοση		Διανοητικοί και κριτικοί στόχοι		Πρακτικοί και επαγγελματικοί στόχοι	
Οργάνωση του σχολείου		Αντίληψη σχετικά με τη μάθηση		Γνώσεις	
Κατανομή του χρόνου	Οργάνωση του χρόνου	Τρόπος παρου- σίας μετάδοσης	Μέθοδοι	Σύνολο γνώσεων ως διαμορφωμένο συγκροτημένο κείμενο	Εγχειρίδιο

Σκοπός: Η μετάδοση ενός μέρους από το σύνολο των γνώσεων και των εμπειριών των προηγούμενων γενεών και η οικοδόμηση της αυτονομίας του υποκειμένου. Μετάδοση των γνώσεων (γνωστικών σχημάτων) και των εργαλείων δράσης-πράξης με βάση συγκεκριμένη οργάνωση και σύστημα.

Όλο το περιεχόμενο της σχολικής γνώσης αποτελεί, ωστόσο, μια «κοινωνική κατασκευή»,⁹⁴ καθώς πρόκειται για το αποτέλεσμα διάφορων επιλογών ανάμεσα στις «συμβολικές γνώσεις» και στα υλικά που υπάρχουν στην κουλτούρα μιας κοινωνίας σε μια δεδομένη στιγμή της ιστορίας της. Η ανάλυση των σχολικών προγραμμάτων και του περιεχομένου της σχολικής γνώσης αποδεικνύει ότι το σχολείο κάνει γενικότερες επιλογές ανάμεσα στα στοιχεία και τις αξίες της κοινωνικής πραγματικότητας. Η ανάλυση όμως αυτού που επιλέγεται από κάθε παιδαγωγικό σύστημα είναι εξίσου σημαντική και αναγκαία διαδικασία με την ανάλυση αυτού που παραλείπεται, καθώς «οι παραλείψεις φωτίζουν το ρόλο και τη δράση των μηχανισμών εξουσίας».⁹⁵ Ο M. Apple αναφέρει σχετικά: «Η γνώση η οποία μπαίνει μέσα στα σχολεία είναι αποτέλεσμα μιας επιλογής από ένα πολύ μεγαλύτερο πλαίσιο πιθανών κοινωνικών γνώσεων και αρχών».⁹⁶ Ο B. Bernstein μιλά για το «απώτερο μυστήριο» του γνωστικού αντικειμένου, το οποίο συνδέεται με την ασάφεια, την αταξία και το άγνωστο αυτού του χώρου.⁹⁷ Ο ίδιος αναφέρεται στις «ανίερες», «ιδιοκτησιακές» διαστάσεις του πεδίου παραγωγής γνώσης και των διαιρέσεών του (στοιχεία που ανάγονται σε νόμους αγοράς και εξουσίας), ενώ υπογραμμίζει ότι ο τρό-

πος με τον οποίο μια κοινωνία επιλέγει, ταξινομεί, κατανέμει, μεταδίδει και αξιολογεί την εκπαιδευτική γνώση που θεωρεί δημόσια αντανακλά τόσο την κατανομή εξουσίας όσο και τις αρχές κοινωνικού ελέγχου.⁹⁸ Καθώς μάλιστα δεν είναι εμφανές το ευρύτερο πλαίσιο από το οποίο αντλείται και επιλέγεται το σχολικό περιεχόμενο μάθησης ούτε καταγράφονται τα κριτήρια με βάση τα οποία πραγματοποιείται, η σχολική γνώση εμφανίζεται ως έκφραση της μοναδικής, «αντικειμενικής», επιστημονικής αλήθειας.⁹⁹ Η σχολική γνώση δεν είναι όμως μόνο το αποτέλεσμα μιας σειράς επιλογών αλλά και των τροποποιήσεων που έχει υποστεί, σε συνάρτηση με τους διδακτικούς στόχους και τις μαθησιακές δυνατότητες. Πρόκειται για τη διαδικασία η οποία στο χώρο της διδακτικής ονομάζεται «διδακτική μετατόπιση ή μεταφορά»¹⁰⁰, καθώς εκφράζει το σύνολο των μεταβολών που υφίσταται το προς μάθηση και διδασκαλία μήνυμα προκειμένου να μπορέσει να απομωιωθεί από τους δέκτες του. Η εμπειρία από την ίδια την πρακτική αποδεικνύει αρκετά συχνά την αδυναμία της σχολικής γνώσης να παρακολουθήσει και να εναρμονιστεί με τις πραγματικές ανάγκες και τις δυνατότητες των μαθητών.

Τα περιεχόμενα μάθησης της πολιτικής εκπαίδευσης δεν μπορεί εύκολα να προσδιοριστούν, καθώς ο βασικός σκελετός του ειδικού μαθήματος προέρχεται από πολλές επιστήμες και αναφέρεται σε αρκετές περιοχές της ζωής. Βασικοί άξονες θεωρούνται: οι παράγοντες κοινωνικοποίησης (οικογένεια, κοινότητα, μαζικά μέσα ενημέρωσης κ.λπ.), η κρατική εξουσία (θεμελιώδεις αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος, ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες, οργάνωση και λειτουργία του κράτους κ.λπ.), οι δημόσιες πολιτικές (κοινωνική, εκπαιδευτική, περιβαλλοντική πολιτική, συμμετοχή του πολίτη κ.λπ.), οι διεθνείς σχέσεις και τα διεθνή προβλήματα (προκαταλήψεις, φυλετικές διακρίσεις, υπανάπτυξη, καταναλωτισμός, εξοπλισμοί, πόλεμοι κ.λπ.).

Οι στόχοι του μαθήματος είναι πολλοί και βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με το περιεχόμενο, τις επιδιώξεις, το κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο, την πολιτικο-ιδεολογική πραγματικότητα. Συνδέονται με τη μετάδοση μιας σειράς πληροφοριών σχετικά με τις έννοιες της κοινωνίας, του κράτους, του έθνους και της διεθνούς κοινότητας, αλλά και την καλλιέργεια ηθικών αξιών, τη διαμόρφωση πολιτικών στάσεων και ιδεών.¹⁰¹ Διαπιστώνεται αρκετά συχνά μια έλλειψη σταθερότητας όσον αφορά τα περιεχόμενα και τους στόχους που συνδέονται με την πολιτική και κοινωνική εκπαίδευση. Άλλοτε η σχολική αυτή γνώση στρέφεται προς την κατεύθυνση της ηθικής, και συγκεκριμένα προς τη διαμόρφωση «καλών αισθημάτων»¹⁰², άλλοτε κινείται προς την κατεύθυνση ενός φορμαλισμού που συνδέεται με θεσμικά σχήματα, ενώ σε άλλες περιπτώσεις στηρίζεται σε έρευνες-αναζητήσεις, εργασίες, μεθόδους πιο προσωπικές και ενεργητικές. Η αγωγή του πολίτη είναι το μάθημα εκείνο το οποίο βρίσκεται περισσότερο από άλλα αντιμέτωπο με αντιφατικές επιδιώξεις. Μπορούμε να κατατάξουμε τις αντιφάσεις και τα προβλήματα-διλήμματα που αντιμετωπίζει το μάθημα αυτό σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: τους στόχους, τη θέση του σχολείου μεταξύ των διαφορετικών θεσμών οι οποίοι επηρεάζουν τους νέους και

συμβάλλουν, λίγο ως πολύ, άμεσα στην εκπαίδευσή τους, τα περιεχόμενα και τις μορφές της εκπαίδευσης-διδασκαλίας στην πολιτική και κοινωνική γνώση. Οι παραπάνω κατηγορίες διαμορφώνονται σε συνάρτηση με τις εξελίξεις που καθορίζουν τις σχέσεις του σχολείου και της κοινωνίας, και γενικότερα της ίδιας της κοινωνίας.¹⁰³

Η σχολική εκδοχή της πολιτικής και κοινωνικής μάθησης λειτουργεί, μάλιστα, και ως «σημείο συγκέντρωσης της σχολικής γνώσης»¹⁰⁴, δεδομένου ότι στο περιεχόμενο αυτής συμπυκνώνονται εκπαιδευτικές επιδιώξεις οι οποίες συναρτώνται με διάφορες πολιτικές επιταγές. Η πολιτική αγωγή συνδέεται στενά με τα ιστορικά και κοινωνικο-πολιτικά δεδομένα κάθε κοινωνίας. Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου μαθήματος αντικατοπτρίζεται το μοντέλο του πολίτη που εκφράζει τις πολιτικές επιδιώξεις, καθορίζει τις παιδαγωγικές αντιλήψεις και διαμορφώνει τις εκπαιδευτικές στρατηγικές.¹⁰⁵ Σε περιόδους, μάλιστα, κοινωνικο-πολιτικής κρίσης κρίνεται επιτακτική η ανάγκη πολιτικής καθοδήγησης του εκπαιδευτικού συστήματος: «Η ανάκαμψη ή η ανανέωση της πολιτικής αγωγής γίνεται κάθε φορά μέσα σ' ένα περιβάλλον και μέσω ενός λόγου κρίσης [...] μπροστά σε κίνδυνο ή σε απειλές για το έθνος, είναι αναγκαίο να διατυπωθούν και να μεταδοθούν οι κοινές κοινωνικές αξίες»¹⁰⁶. Το μάθημα της πολιτικής εκπαίδευσης αποτελεί και έναν χρήσιμο οδηγό για τη δημοκρατική ανάπτυξη και εξέλιξη κάθε κοινωνίας. Αν και δεν αντανακλά απόλυτα τις κοινωνικές, πολιτικές και αξιακές αλλαγές, εκφράζει τις επίσημες πολιτικές απέναντι σε αυτές, στο βαθμό μάλιστα που αυτές έχουν ενσωματωθεί στα σχολικά προγράμματα.¹⁰⁷

Το ειδικό μάθημα πολιτικής διαπαιδαγώγησης χρησιμοποιείται συχνά ως ιδεολογικό και πολιτικό εργαλείο, καθώς το γνωστικό του περιεχόμενο τίθεται στην υπηρεσία των κυρίαρχων πολιτικών επιδιώξεων. Μπορούμε, μάλιστα, να μιλήσουμε για ένα είδος «αναπλασίωσης» της σχολικής γνώσης ανάλογα με τις πολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες και επιταγές. Η διαδικασία της «αναπλασίωσης» αποτελεί για τον Bernstein βασική λειτουργία,¹⁰⁸ η οποία συνδέεται με τον «παιδαγωγικό λόγο». Τα εγχειρίδια της πολιτικής αγωγής αποτελούν τους καθρέφτες της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας, όπως αυτή αποκρυσταλλώνεται στο μοντέλο του πολίτη που προωθείται. Αρκετά συχνά, ωστόσο, προσφέρουν μια ελλιπή ή παραποιημένη εικόνα της τρέχουσας κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς το μήνυμά τους προς τη νέα γενιά υποδηλώνει μια διάθεση επιρροής στη σκέψη της μέσω της προβολής –ως εκπαιδευτικής πληροφορίας– ενός προσδοκώμενου, και γι' αυτό υποθετικού, κοινωνικού μοντέλου. Ιδιομορφία, κατά συνέπεια, του μαθήματος αυτού αποτελεί το γεγονός ότι ο λόγος και η προβληματική που αναπτύσσονται στο πλαίσιο του συνηγορούν υπέρ της ανάδειξης του ειδώλου ενός εξιδανικευμένου προτύπου πολίτη, του πολίτη της μελλοντικής κοινωνίας. Αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό γενικότερα του σχολικού θεσμού, ο οποίος μεταδίδει το σύνολο των γνώσεων, των αξιών και των κοινωνικών κανόνων που θεωρεί αξιόλογο, σε συνάρτηση με την ιδεατή εικόνα που επιδιώκει να προωθήσει. Η εικόνα αυτή –το όραμα του ιδανικού ατόμου

και πολίτη– συνδέεται με το όραμα του ιδανικού ενήλικα και συναρτάται με μια συγκεκριμένη αναπαράσταση της ίδιας της κοινωνίας, δεδομένου ότι «το μοντέλο του μαθητή και το μοντέλο της κοινωνίας συμβαδίζουν»¹⁰⁹. Το μοντέλο αυτό ενός ατόμου-πολίτη ως σημείο αναφοράς και διαμόρφωσης των περιεχομένων και των στόχων της πολιτικής αγωγής αποτελεί ένα δεδομένο το οποίο τις περισσότερες φορές αντιστρατεύεται το δημοκρατικό περιεχόμενο της αγωγής, εμποδίζοντας τη θεώρησή της ως συνεχούς διαδικασίας-εξέλιξης και εγκλωβίζοντάς τη σε παγιωμένα σχήματα.

Σε άμεση σύνδεση με το παραπάνω βρίσκεται και η διαπίστωση ότι υπάρχει μεγάλη διάσταση ανάμεσα σε αυτό που προτείνεται από το συγκεκριμένο μάθημα και σε αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα. Το πρότυπο πολιτικής λειτουργίας που καθορίζει και διαμορφώνει τα πράγματα είναι αυτό της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, σύμφωνα με το οποίο οι πολίτες έχουν την υποχρέωση να εκλέγουν τους εκπροσώπους τους, οι οποίοι καλούνται να παίρνουν θεσμικές αποφάσεις, υπακούοντας στη θέληση του συνόλου. Το συγκεκριμένο μοντέλο υπαγορεύει την απόλυτη εμπιστοσύνη του πολίτη στο κράτος, την υπακοή σε επιβεβλημένους κανόνες, την αποσιώπηση και την εξάλειψη των διαφορετικών –και πολλές φορές αντιφατικών– αναγκών στο πλαίσιο της κοινωνίας. Από εκπαιδευτική άποψη, υπαγορεύεται μια πολιτική διδασκαλία βασισμένη στην προσφορά γνώσεων θεσμικού και πολιτικού-πολιτειακού χαρακτήρα και σε συνάρτηση με τα ακόλουθα δεδομένα: 1. Η γνώση είναι μοναδική και μεταδίδεται από το ένα άτομο στο άλλο. 2. Η εξουσία του δασκάλου είναι δικαιολογημένη και επιβεβλημένη. 3. Αναπτύσσεται μια άμεση και μονομερής σχέση ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη: αρκεί να γνωρίζει κανείς τη θεωρία για να την εφαρμόσει στην πράξη.¹¹⁰

Ποια είναι όμως η συμβολή του ειδικού μαθήματος πολιτικής αγωγής στην πολιτική κοινωνικοποίηση των μαθητών; Σύμφωνα με τα πορίσματα αρκετών ερευνών, η πολιτική διαπαιδαγώγηση με τη μορφή ενός συγκεκριμένου μαθήματος έχει μικρή γενικά επίδραση στη διαμόρφωση των πολιτικών στάσεων των μαθητών. Επισημαίνεται, μάλιστα, ότι είναι πιο καθοριστική η επίδραση του ειδικού μαθήματος πάνω σε παιδιά που ανήκουν σε φυλετικές μειονότητες ή προέρχονται από λαϊκά στρώματα.¹¹¹ Αυτό συνδέεται με τη διαπίστωση ότι ο ρόλος του σχολείου στη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης έχει μεγάλη βαρύτητα σε χώρες με μέσο επίπεδο ανάπτυξης, δεδομένου ότι σε αυτές τα υπόλοιπα ερεθίσματα είναι πολύ λιγότερα και πιο αδύναμα από ό,τι στις ανεπτυγμένες χώρες. Το ίδιο, μάλιστα, θεωρείται ότι συμβαίνει και στις αγροτικές περιοχές σε σχέση με περιοχές με υψηλότερο βαθμό ανάπτυξης μέσα στην ίδια χώρα. Μέσα από άλλες μελέτες έχει αποδειχθεί, μάλιστα, ότι η καλλιέργεια πολιτικών αξιών και η επεξεργασία πολιτικών αρχών στο πλαίσιο ενός ορισμένου μαθήματος μπορεί αρκετά συχνά να έχει αντίθετα αποτελέσματα από τα επιδιωκόμενα, να μην επιτρέπει την εσωτερικεύσή τους και να οδηγεί σε κριτική αμφισβήτηση, άρνηση ή απόρριψη αυτών.¹¹² Για την κατάσταση αυτή ενοχοποιούνται αρκετές φορές και ορισμένα άλλα στοιχεία, όπως

η δυσκολία εφαρμογής και προώθησης των πορισμάτων διάφορων ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί στο χώρο των κοινωνικών σπουδών, λόγω της αμφισβήτησης των συμπερασμάτων τους, και η μη υπεύθυνη παρουσία των διδασκόντων των κοινωνικών μαθημάτων, η οποία συχνά αποδίδεται στη διείσδυση των προσωπικών αντιλήψεων και κρίσεων, στη σύγχυση ανάμεσα στις προσωπικές θέσεις και τις αντικειμενικές εκτιμήσεις. Η συγκεκριμένη κατάσταση αποδίδεται αρκετές φορές σε λανθασμένη επιλογή περιεχομένων μάθησης και διδακτικών μεθόδων.

1.3.1 Εξέλιξη του περιεχομένου και των στόχων της πολιτικής αγωγής

Για μεγάλο χρονικό διάστημα, η πολιτική αγωγή εμφανιζόταν ως ένα είδος «πολιτικής διδασκαλίας», καθώς επικεντρωνόταν στη μεταφορά και τη μετάδοση ενός συνόλου γνώσεων. Στη συνέχεια, το μοντέλο αυτό αποδείχθηκε ότι δεν συνδέεται ουσιαστικά με τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά βιώνουν το κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον. Λειτουργεί περισσότερο ως γραμμικό σχήμα με στόχο την κάλυψη των στοιχείων εκείνων που συνδέονται με την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών και των επικοινωνιακών απαιτήσεων. Επισημάνθηκε η ανάγκη τροποποίησης των στόχων της πολιτικής αγωγής:¹¹³ η μετάβαση από την περιγραφή των θεσμών και της λειτουργίας τους στη διαμόρφωση ενός ατομικού κριτηρίου και στην οικοδόμηση ενός ιδιαίτερου –προσωπικού– τρόπου σκέψης και συμπεριφοράς.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 η συζήτηση επικεντρώθηκε στο πώς θα μπορούσε να διαμορφωθεί καλύτερα η πολιτική διαπαιδαγώγηση: ποιες δεξιότητες, αξίες, στάσεις και συμπεριφορές είναι αναγκαίες για τη διαμόρφωση του πολίτη της σύγχρονης κοινωνίας. Κρίθηκε απαραίτητο να επιτευχθεί μια σύνδεση της πολιτειακής ιδιότητας των ατόμων-πολιτών με τα ανθρώπινα δικαιώματα, τις κοινωνικές υποχρεώσεις και ευθύνες. Επισημάνθηκε η ανάγκη διαμόρφωσης ικανών πολιτών, με την έννοια ότι ως καταναλωτές και ως εργαζόμενοι θα ήταν ικανοί να αξιολογούν με κριτικό τρόπο το ρόλο της επιστήμης και της τεχνολογίας. Θεωρήθηκε, επίσης, αναγκαίο να βοηθηθεί ο πολίτης στην απόκτηση της ικανότητας να βλέπει και να προσεγγίζει τα προβλήματα ως μέλος της κοινότητας και της ευρύτερης κοινωνίας, να εργάζεται μαζί με άλλους με συνεργατικό τρόπο και να αναλαμβάνει ευθύνες, να μπορεί να κατανοεί τις διαφορές, να ανέχεται και να αποδέχεται τις πολιτισμικές διαφορές, να μπορεί να σκέφτεται με κριτικό και συστηματικό τρόπο, να επιθυμεί να αλλάξει τον τρόπο ζωής του και τις καταναλωτικές του συνήθειες· να έχει, παράλληλα, ευαισθησίες απέναντι στα ανθρώπινα δικαιώματα, να συμμετέχει στην πολιτική σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Στην κοινωνική σφαίρα θεωρείται πολύ σημαντική η ενεργός παρουσία του πολίτη σ' ένα δίκτυο ελεύθερα διαμορφωμένων εθελοντικών οργανώσεων οι οποίες δεν αποτελούν επίσημους θεσμούς του κράτους, αλλά συνθέτουν αυτό που χαρακτηρίζεται «κοινωνικό κεφάλαιο».¹¹⁴ Δεδομένου ότι κρίνεται αναγκαία η δημιουργία πολιτών που «σκέφτονται συ-

νολικά και ταυτόχρονα ενεργούν τοπικά», εκτιμάται η σημασία της προσφοράς σε αυτούς ενός πλαισίου αντίληψης που θα τους επιτρέψει να κατανοήσουν τους πολλαπλούς τους ρόλους σε πολλά και διαφορετικά επίπεδα και της καλλιέργειας των δυνατοτήτων και των δεξιοτήτων, δηλαδή να διαθέτουν τις δυνατότητες και τις δεξιότητες που θα τους επιτρέπουν να υπερπηδούν γεωγραφικά ή πολιτισμικά εμπόδια.

Διαπιστώνεται, γενικότερα, η υιοθέτηση ενός νέου παραδείγματος πολιτικής εκπαίδευσης –αυτό της αγωγής στην ιδιότητα του πολίτη–, το οποίο αποτελεί ένα είδος προβληματισμού πάνω στην ίδια την πολιτισμική και πολιτική ταυτότητα και οντότητα του μαθητή στο σχολικό πλαίσιο.¹¹⁵ Η αξία της συνδέεται με τη διαπίστωση ότι πρόκειται για ένα σημαντικό μέσο αντιμετώπισης των μορφών αποκλεισμού και περιθωριοποίησης στο εκπαιδευτικό περιβάλλον, αλλά και των εκδηλώσεων βίας στον ίδιο χώρο. Πρόκειται για ένα θεωρητικό και πρακτικό πλαίσιο στο οποίο μεταφράζονται και μεταφέρονται –σε μορφή συμφωνιών ή διαφωνιών– οι διάφορες αντιλήψεις σχετικά με την κοινωνική και πολιτική ζωή, το ρόλο και το περιεχόμενο των δικαιωμάτων, των ελευθεριών και των υποχρεώσεων που θεωρούμε νόμιμες για εμάς και τους άλλους, οι τρόποι ερμηνείας της θέσης των συγκρούσεων, των αντιλήψεων σχετικά με την εκπαίδευση, αλλά και το ρόλο του σχολείου, της οικογένειας και των υπόλοιπων θεσμών που παρεμβαίνουν στη διαπαιδαγώγηση.¹¹⁶ Το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από την επιλογή του πιο έγκυρου γνωστικού περιεχομένου μάθησης στη διαμόρφωση των πιο κατάλληλων εκπαιδευτικών μεθόδων και διδακτικών τεχνικών, με σκοπό τη διευκόλυνση της ενεργητικής μάθησης. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, τα προγράμματα αγωγής του πολίτη ενσωματώνουν έναν αριθμό δραστηριοτήτων που απαιτούν κοινωνική-πολιτική δράση και εμπειρία και τη βίωση της δημοκρατίας στην πράξη (συμμετοχή δηλαδή σε πολιτικές καμπάνιες, κοινοτικά σχέδια, εθελοντική προσφορά και υπηρεσία). Η αγωγή του πολίτη με αυτή τη μορφή δεν περιορίζεται σε ένα συγκεκριμένο μάθημα, αλλά διαχέεται σε όλη τη σχολική ατμόσφαιρα, ταυτίζεται με το «κοινωνικό κλίμα» του σχολείου.

Η ιδιότητα του πολίτη είναι μια έννοια στενά συνδεδεμένη με ιδέες που αναφέρονται στη δημοκρατική ανάπτυξη. Ωστόσο, και η ίδια η «δημοκρατική ανάπτυξη» επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες. Για ορισμένους, η δημοκρατία ερμηνεύεται με επίσημους όρους μέσα από τη δημιουργία δίκαιων θεσμών, την ύπαρξη κανόνων που ευνοούν την ικανότητα των πολιτικών αρχών να δίνουν αναφορά για τις πράξεις τους, την ικανότητα των ανθρώπων να εκλέγουν και να εκλέγονται. Σε αυτό το πλαίσιο, η αγωγή στην ιδιότητα του πολίτη επιδιώκει να επικεντρώνεται στις γνώσεις και το σεβασμό των πολιτικών θεσμών, την υπευθυνότητα και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από την πολιτειακή αυτή ιδιότητα (π.χ. η συμμετοχή στις εκλογικές διαδικασίες) και να συμβάλλει στη μεταρρύθμιση των πολιτικών πρακτικών. Αυτή η προσέγγιση συνδέεται με μια «συμβολαϊκή θεώρηση της ιδιότητας του πολίτη» η οποία έχει αναφορές στη φιλελεύθερη πολιτική φιλοσοφία και αντιλαμβάνεται την πολιτική δραστηριότητα ως πρωταρχικά ιδιωτική υπόθεση, ως

τρόπο προώθησης των προσωπικών-ατομικών συμφερόντων.¹¹⁷ Για άλλους, η δημοκρατική ανάπτυξη εμπλέκει έναν μεγαλύτερο αριθμό επιδιώξεων, θεσμικών και πολιτισμικών. Διάφοροι παιδαγωγοί (Dewey, Freire) προώθησαν την ιδέα «της δημοκρατίας ως τρόπου ζωής», δίνοντας έμφαση στις προσωπικές σχέσεις, οι οποίες θεωρούνται κομμάτι της πολιτικής κουλτούρας μιας χώρας. Μέσα από αυτό το σκεπτικό συνδέονται και οι κοινωνικοπολιτικές δομές με τη διαδικασία της μάθησης και της γνώσης.¹¹⁸ Η εκπαίδευση στην ιδιότητα του πολίτη, μέσα σε αυτό το ευρύ πλαίσιο, επικεντρώνεται στην οικοδόμηση δημοκρατικών διαδικασιών και αρχών που συνδέονται με αυτές στην καθημερινή ζωή, όπως δημοκρατικές μορφές λήψης αποφάσεων ή επίλυσης συγκρούσεων. Αυτή η προσέγγιση συσχετίζεται με μια «κοινοτική ή κοινοτιστική αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη» η οποία αντιλαμβάνεται τη δραστηριότητα των πολιτών στο πολιτικό επίπεδο ως πηγή ενέργειας για την προσωπική ανάπτυξη και ως συμβολή στην επιβίωση της κοινότητας.¹¹⁹ Στην πραγματικότητα αποδεικνύεται ότι η ιδέα της ιδιότητας του πολίτη είναι ένας συνδυασμός δύο προσεγγίσεων: της κοινοτικής και της συμβολαικής.

Όποια και να είναι η αντίληψη που επικρατεί σήμερα σε σχέση με την ιδιότητα του πολίτη, οι υποχρεώσεις-ευθύνες οι οποίες συνδέονται με τη διαμόρφωση αυτής είναι πάρα πολλές. Η περιγραφή που ακολουθεί προτείνει μια ταξινόμηση αυτών των υποχρεώσεων-ευθυνών σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: γνωστικές, ηθικές-αξιακές, πραξιακές (αυτές που συνδέονται με την ενεργό δράση και πράξη). Ας διευκρινίσουμε το περικυκλωμένο καθεμιάς από τις κατηγορίες:

ΓΝΩΣΤΙΚΕΣ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ

- Γνώσεις νομικού και πολιτικού χαρακτήρα, οι οποίες αφορούν τόσο τους συλλογικούς κανόνες ζωής και τις δημοκρατικές συνθήκες εφαρμογής όσο και τις εξουσίες σε μια δημοκρατική κοινωνία σε όλες τις βαθμίδες της πολιτικής ζωής. Πρόκειται, λοιπόν, για γνώσεις αναφορικά με τους δημοκρατικούς θεσμούς και τους κανόνες ελευθερίας και δράσης, που στόχο έχουν να βοηθήσουν το άτομο να συνειδητοποιήσει πως όλοι οι πολίτες είναι υπεύθυνοι για τους θεσμούς και τις ελευθερίες.
- Γνώσεις αναφορικά με τον σύγχρονο κόσμο, οι οποίες προϋποθέτουν μια ιστορική και μια πολιτισμική διάσταση. Για να μπορεί κανείς να συμμετέχει στη δημόσια συζήτηση και να διατυπώνει μια έγκυρη γνώμη για τις προτεινόμενες σε μια δημοκρατική κοινωνία επιλογές, είναι αναγκαίο να ξέρει περί τινός ακριβώς πρόκειται, να έχει γνώσεις για τα θέματα που συζητούνται. Δεδομένου ότι πολλαπλασιάζονται οι τομείς των θεωρητικών και πρακτικών γνώσεων, κανένας δεν θα μπορούσε να έχει την πλήρη ευθύνη σχετικά με την ενημέρωση, γεγονός που αναδεικνύει το δύσκολο πρόβλημα της επιλογής των θεμάτων αγωγής.
- Αρμοδιότητες με διαδικαστικό χαρακτήρα, οι οποίες είναι σε πάρα πολλές περι-

πτώσεις χρηστικού χαρακτήρα. Πέρα από διάφορες γενικές πνευματικές ικανότητες ανάλυσης ή σύνθεσης, δύο ικανότητες είναι ιδιαίτερα χρήσιμες και αφορούν τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη: η ικανότητα της επιχειρηματολογίας, που σχετίζεται με τη συζήτηση, και η συλλογιστική ικανότητα, καθώς κρίνεται σημαντικό να μπορεί κανείς να μελετά τις δράσεις, να λαμβάνει υπόψη του τις προβληματικές, να επεξεργάζεται τις αρχές και τις αξίες των δικαιωμάτων του ανθρώπου και να σκέφτεται την έννοια και τα όρια της πιθανής δράσης, τις συγκρούσεις αξιών και συμφερόντων.

- Η γνώση των αρχών και των αξιών, των δικαιωμάτων του ανθρώπου και της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη. Αυτές οι αρχές και οι αξίες στηρίζονται πρώτα από όλα σ' ένα συλλογισμό, αλλά κυρίως πηγάζουν από μια αντίληψη του ατόμου η οποία στηρίζεται στις αρχές της ελευθερίας, της ισότιμης σχέσης με τους άλλους και του σεβασμού της ιδιαιτερότητας και της αξιοπρέπειας του καθενός.

Αυτή η τελευταία ομάδα μάς οδηγεί κατευθείαν στον δεύτερο τομέα των αρμοδιοτήτων.

ΗΘΙΚΕΣ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΛΟΓΗ ΑΞΙΩΝ

Το άτομο οικοδομεί τον εαυτό του μόνο του και μέσα από τις σχέσεις του με τους άλλους, σύμφωνα με κάποιες αξίες. Αν και είναι πολυάριθμες οι αξίες που απαιτούν επεξεργασία και συλλογισμό, επικεντρώνονται κυρίως στην ελευθερία, την ισότητα και την αλληλεγγύη. Προϋποθέτουν την αναγνώριση και το σεβασμό του ίδιου του ατόμου και των άλλων, την ικανότητα να ακούει κανείς τον άλλο. Απαιτούν τη θετική αποδοχή των διαφορών και της διαφορετικότητας και την εμπιστοσύνη στον άλλο. Είναι, ωστόσο, επιβεβλημένο να μην υιοθετείται μια πολύ στενή αντίληψη της ανεκτικότητας η οποία θα περιορίζεται στην αποδοχή της διαφορετικότητας, αλλά να βοηθά το άτομο να λαμβάνει γνώση των δικών του ορίων και να κατανοεί ότι και ο άλλος είναι ακριβώς όπως και εκείνος, θεματοφύλακας κάποιων ιδιαίτερων στοιχείων. Κάθε άτομο χρειάζεται τον άλλο για να οικοδομείται ως ανθρώπινο ον. Αυτή η ηθική διάσταση αναδεικνύει τη συναισθηματική και τη συγκινησιακή πλευρά του θέματος, το οποίο μάλιστα αποτελεί αντικείμενο μόνιμης συζήτησης. Για τους μεν η αποδοχή των δικαιωμάτων του ανθρώπου και της δημοκρατίας θα πρέπει να είναι αποτέλεσμα συλλογισμού, για τους δε το να αποφασιστεί αυτή η αποδοχή δεν σημαίνει πως θα επιτευχθεί. Πάντα υπάρχουν οι συναισθηματικές και συγκινησιακές πλευρές όταν πρόκειται να αντιμετωπίσει κανείς τον εαυτό του ως άτομο μέσα από τις σχέσεις του με τους άλλους και τον κόσμο. Η αγωγή στην ιδιότητα του πολίτη απαιτεί να ασχοληθεί κανείς και με αυτές τις πλευρές. Η μορφή αυτή της εκπαίδευσης δεν περιορίζεται σ' έναν κατάλογο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, αλλά λαμβάνει υπόψη ότι το άτομο ανήκει σε μια ομάδα ή σε ομάδες,

στο πλαίσιο των οποίων διακυβεύονται οι ταυτότητες. Αποκτά, λοιπόν, μια ηθική διάσταση η οποία καλύπτει την προσωπική αλλά και συλλογική συναισθηματική πλευρά.

Γνώσεις, συμπεριφορές και αξίες αποκτούν σημασία στην καθημερινότητα της προσωπικής και κοινωνικής ζωής, καθώς μετατρέπονται σε κοινωνικές ικανότητες για δράση και συμβάλλουν στο να δοθεί σημασία στην ύπαρξη του άλλου.

ΙΚΑΝΟΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΔΡΑΣΗ (ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ)

- Η ικανότητα να ζει κανείς με τους άλλους, να συνεργάζεται, να οργανώνει και να υλοποιεί κοινά προγράμματα, ν' αναλαμβάνει ευθύνες.
- Η ικανότητα επίλυσης των συγκρούσεων σύμφωνα με τις αρχές του δημοκρατικού δικαίου, και κυρίως σύμφωνα με δύο βασικές αρχές. Σύμφωνα με την πρώτη, καλείται ένας τρίτος μη εμπλεκόμενος στη σύγκρουση. Σύμφωνα με τη δεύτερη, αναπτύσσεται μια συζήτηση, ώστε να ακούγονται οι δύο διαφορετικές πλευρές, και με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η ανεύρεση της αλήθειας.
- Η ικανότητα να παρεμβαίνει κανείς στη δημόσια συζήτηση, να επιχειρηματολογεί. Η επιχειρηματολογία και η συζήτηση απαιτούν γνώσεις σχετικές με το αντικείμενο για το οποίο γίνεται συζήτηση, ικανότητα να ακούει κανείς τον άλλο και να δέχεται τη θέση του. Η μοναδική πραγματική ιδιότητα του πολίτη είναι εκείνη η οποία ασκείται μέσα από τις ενέργειες του ατόμου, αν και η γνώση και ο συλλογισμός περί των προσωπικών πράξεων του καθενός, όπως και η κοινωνική, πρακτική και ηθική σημασία αυτών, είναι εξίσου σημαντικά στοιχεία. Εφόσον ο πολίτης ζει στην κοινωνία μαζί με άλλους, ο καλύτερος τρόπος να εκπαιδευτεί είναι η μελέτη του τρόπου ζωής των άλλων στο σχολείο και στην κοινωνία. Ο όρος «εμπειρία» εκφράζει τόσο την άμεση διαδικασία-πρακτική, εκείνη που κατά κάποιον τρόπο βιώνεται από τους μαθητές και η οποία δεν περιορίζεται στο σχολείο, όσο και την έμμεση, εκείνη η οποία περιγράφεται από άλλους. Η έμμεση εμπειρία απαιτεί μια εργασία που ενσωματώνεται στα υπάρχοντα μαθήματα και αφορά την επικαιρότητα, τις ιστορικές ή φανταστικές διηγήσεις.

Αντικείμενο του βιβλίου αποτελούν οι θεωρητικοί προβληματισμοί που αναπτύσσονται γύρω από την ιδιότητα του πολίτη και οι τρόποι αντιμετώπισής της στο εκπαιδευτικό πλαίσιο. Παρουσιάζεται ο διάλογος που εξελίσσεται σήμερα σχετικά με τη σύνδεση της πολιτικής διαπαιδαγώγησης με την ηθική, τις αξίες, τη δημοκρατία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, το νόμο και το δίκαιο, ενώ αναδεικνύονται παιδαγωγικά μοντέλα, εκπαιδευτικές πρακτικές και διδακτικά σχήματα.

Στο πλαίσιο της μελέτης αυτής επιχειρείται, επίσης, μια καταγραφή της ιστορικής πορείας της κοινωνικής και πολιτικής διαπαιδαγώγησης στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Ειδικότερα αναλύονται οι στόχοι και τα περιεχόμενα των μαθημάτων της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής και της Εισαγωγής στο Δίκαιο και τους Πολιτικούς Θεσμούς σε σύγκριση με αντίστοιχα μαθήματα στο πρόγραμμα σπουδών άλλων χωρών στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ.

Βασική επιδίωξη είναι να δοθούν απαντήσεις σε ερωτήματα σχετικά με τους σκοπούς, τα μέσα και τα πιθανά αποτελέσματα μιας κοινωνικής, πολιτικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης-εκπαίδευσης σε εθνικό, διεθνικό, υπερεθνικό και πολυπολιτισμικό περιβάλλον.

Η **Δέσποινα Καρακατσάνη** είναι Επίκουρη Καθηγήτρια Παιδαγωγικής στο Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα κινούνται στο χώρο της πολιτικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης, της ιστορίας των εκπαιδευτικών θεσμών και των παιδαγωγικών θεωριών. Είναι συγγραφέας του βιβλίου *Le citoyen à l'école. Manuels d'éducation civique et citoyenneté dans la Grèce d'après-guerre 1957-1989* (Peter Lang, Βέρνη 1999).

ISBN 960-375-720-9

9 789603 757207

ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧΗΣΗΣ 3720